

one druge, jer koliko ja znam one su podignute tada bez primene parne mašine, parna mašina se u njima primenjuje tek posle 7—8 godina. Prema tome postavlja se pitanje: da li je to fabrika ili ćemo reći da je fabrika tek onda kada se uvodi parna mašina? Da li ćemo reći da je fabrika i onda kada imamo vodeni pogon, odnosno točak koji je pokretan vodom — vodeno kolo? Na primer: topčiderska fabrika čohe u Beogradu. Slučaj je hteo da vlada nije bila voljna da nabavi parnu mašinu za topčidersku fabriku, pa je u toku celog postojanja primenjivana vodena snaga kao pogon. Da je bila parna mašina, mi smo je tretirali kao fabriku, ali pošto nije primenjivana parna mašina, znači li to da je ne možemo tretirati kao fabriku? Meni je to jako važno i zapravo drago mi je što je kolega Karaman pokrenuo to pitanje, jer se ipak moramo dogovoriti o tome.

Činjenica je da pored ovih i drugih teškoća koje imamo u našem istraživačkom radu mi ne raspolažemo ni sa potrebnim statističkim podacima, jer kamo sreće da raspolažemo podacima o opremi, onda bi bilo mnogo lakše da vidimo da li se radi o fabrici ili većoj zanatskoj radionici. Ali nemamo dovoljno statističkih podataka o opremi, o pogonu, pa bi stoga veoma dobro bilo ako bismo se večeras dogovorili o tome šta ćemo smatrati fabrikom u našim istraživanjima o početku razvoja industrije u jugoslavenskim zemljama, dokle je došla industrijska revolucija, da li su to bile revolucionarne promene, a zatim posle tih naših istraživanja ponovo ćemo se sastati i razgovarati i ne sumnjam da nećemo doći do sasvim jasnih stavova o tome.

Stoga mislim da nema razloga da se sada mnogo sporimo. Odmah mogu reći da je meni blizak stav kolege Hrelje iznet u referatu. Imam nekih rezervi o referatu prof. Vuča, ali mi smo u Beogradu nešto o tome govorili, no mislim da to sada nije tako bitno, nego je bitno da mi radimo, ali da se o ovome što je istakao kolega Karaman ipak dogovorimo.

Još bih nešto dodala u vezi primedbe prof. Vuča o industriji naoružanja u Jugoslaviji između dva svetska rata. Mi smo bili veoma siromašni u naoružanju, pa da se ne shvati da smo izvozili naoružanje, jer je to bio politički potez prema Grčkoj, a inače mi smo uvozili naoružanje iz Nemačke, Francuske, Čehoslovačke i drugih zemalja.

## IGOR KARAMAN

Htio bih reći samo nekoliko riječi u vezi sa svojim referatom. Naime, moje shvaćanje problema industrijske revolucije u biti je srodno stavovima koje je prije podne iznio kolega Hrelja. I ja smatram da ne bismo smjeli i ne bismo mogli ostati samo na *ekonomsko-tehničkom* gledištu razvoja industrije i procesa industrijalizacije, nego da moramo šire uočavati *ekonomsko-socijalna* shvaćanja. S tog stajališta pokušao sam dati u svojem referatu neka osnovna obilježja procesa razvitka industrije u hrvatskim zemljama do prvog svjetskog rata, pa s tog gledišta i smatram da ne bismo mogli toj pojavi dati obilježja industrijske revolucije, nego se zapravo radi o jednom razvojnom postupku.

U vezi s onim o čemu se jutros raspravljalo bilo bi prilično stvarnih pitanja, u kojima bi se moglo povezati teoretska polazišta i stvarni razvitak s obzirom na proces industrijalizacije; ali ne bih sada o tome raspravljao, jer mi se čini da bismo vrijeme koje nam još stoji na raspolaganju trebali posvetiti razmatranju jednog pitanja, koje će se postaviti kao prilično važan element u našem daljem radu na obradi problematike industrijske revolucije, odnosno uopće procesa industrijalizacije u jugoslavenskim zemljama.

Naime, smatram da ovaj naš sastanak ima svrhu da bude poticaj za dalji opsežniji i detaljniji rad na razmatranju problematike razvoja industrije i posljedica toga u socijalnim odnosima u jugoslavenskim zemljama; a da bismo taj zadatak mogli provesti, čini mi se da je nužno pristupiti mu sa stanovišta poredbene raščlambe razvitka ovih pojava u našim zemljama, jedne poredbene analize osnovnih razvojnih tokova, zajedničkih značajki, utvrđivanja možda zajedničkih specifičnih karakteristika toga našega područja.

Kao baza za to mora nam poslužiti kvantitativna analiza, to jest uočavanje, istraživanje, utvrđivanje kvantitativnih aspekata tog razvitka. Tu se postavlja vrlo važan problem ujednačavanja metoda rada. Znači: metodološki problem s obzirom na obradu odgovarajućih kvantitativnih podataka — i to od najosnovnijih statističkih podataka o broju poduzeća, o radnicima itd. pa do onih kompliciranih izračunavanja koja je lokega Runjić spominjao.

Međutim, čak ako počemo od najobičnijih podataka, naprosto od konstatiranja kakvu industriju imamo, čime raspolažemo itd., onda se već susrećemo (i u okviru samih užih oblasti koje su zahvaćene u pojedinim referatima) s prilično teškim problemima. Recimo, kad sam obrađivao problematiku za hrvatske zemlje — sjevernu Hrvatsku, Istru i Dalmaciju — nisam imao na raspolaganju za doba do prvog svjetskog rata statističke izvore (mislim na najprimarnije podatke) koji bi bili rađeni s jedinstvenog gledišta. Već tu se postavilo pitanje: kako obraditi te podatke, da oni budu svedeni na jedan zajednički nazivnik. Pogotovu je to važan problem s obzirom na cjelokupno područje jugoslavenskih zemalja, jer mi nemamo (barem do prvog svjetskog rata) nikakvih statističkih izvora koji bi bili rađeni za cjelinu jugoslavenskih zemalja. Raspolažemo samo kvantitativnim podacima koji zahvaćaju neke pokrajine, u sklopu vrlo različitih drugih većih područja, ali nepripremljenima s gledišta jedinstva jugoslavenskih zemalja.

Trebalo bi, dakle, organizirati diskusiju o metodama rada koje bismo zajednički prihvatili, jer ako će svaki primijeniti onaj način koji mu se čini najprikladnijim, onda će biti teško rezultate pojedinih regija sintetizirati odnosno poredbeno analizirati.

U tom smislu, već kod spomenutih najprimarnijih utvrđivanja činjenica, mislim da se odmah postavlja pitanje koje je kompleksnog teoretsko-konkretnog karaktera i o kojem bi trebalo danas nešto reći i razmijeniti mišljenja. Naime, što zapravo jest industrija, što shvaćamo pod pojmom industrije, što znači jedno *industrijsko poduzeće*?

Mi smo prijepodne diskutirali o industrijskoj revoluciji pretpostavljajući da imamo zajedničko gledište o tome što je industrija. To za prijepodnevu diskusiju i nije bilo bitno; ali ako idemo konkretno na obradu procesa industrijske revolucije, odnosno procesa industrijalizacije u našim zemljama, onda moramo operirati s osnovnim elementima kojima znamo točnu dimenziju.

Na primjer, ja sam (prema pristupu koji je prilično uobičajen na području Monarhije, u prvom redu polazeći od onog što je dala mađarska historiografija) uzeo kao jedan od kriterija za utvrđivanje što je industrija broj od 20 zaposlenih radnika. U svojem referatu uvodno sam pokušao objasniti zašto tako postupam. Naime, nesumnjivo da je to tek jedan parcijalni element i ne može uvijek služiti kao kriterij da stvarno nešto smijemo smatrati tvorničkom industrijom. Međutim, drugih podataka koji bi se morali također komparativno uzimati u obzir (na primjer: pogonska snaga, vrijednost proizvodnje itd.) imamo vrlo malo, nemamo ih utvrđene za određena dulja razdoblja, tako da barem zasad, prema raspoloživim izvorima podataka, možemo svugdje naći samo jedan element, a to je broj zaposlenih radnika. Stoga bi on mogao biti jedan radni kriterij, jedna radna oznaka koja se može upotrijebiti.

Međutim, kolega Čehak uzeo je brojku od 10 radnika kao prijelomni broj, od kojeg počinje razmatrati poduzeća kao industrijska. Ja sam također za sjevernu Hrvatsku za 1883. god. prema Zoričićevim radovima uzeo kriterij od 10 radnika, jer u tom »popisu obrtnika« nedostaju podaci za granicu od

20 radnika. No, upravo zbog toga nisam mogao u tabelama povući direktnu komparaciju prije 1890. god., od koje počinje statističko razvrstavanje poduzeća s naznakom kategorije od 20 radnika.

Prema tome, mislim da bismo se morali dogovoriti što zapravo smatramo industrijom, što određujemo kao industriju, da utvrdimo, možda, što bi za naše specifične prilike trebalo smatrati veleindustrijom, jer ako ne utvrdimo zajedničke kriterije, onda će biti vrlo teško da pojedinačne rezultate, rezultate pojedinih istraživača, za pojedine regije, poredbeno upotrijebimo, da ih sintetiziramo. Dakle, mi moramo najprije raščistiti tu osnovnu jediničnu bazu da bismo mogli korisno surađivati na zajedničkom planu.

Mislim da bi kolege ekonomisti trebali reći: što oni smatraju da bi za naše prilike trebalo tretirati kao industriju; je li, možda, potrebno između obrta i industrije odrediti neku kategoriju male industrije ili neku drugu specifičnu kategoriju; u stvari, čime bi zapravo trebalo operirati u našim analizama da bismo se mogli služiti zajedničkim jezikom. Ako već ima razlika u višim sferama teorijskog razmatranja, neka barem u konkretnom istraživanju i obradi imamo zajedničke metode i pristup.

## DERĐ GAL

Kolege, dopustite mi da kažem kako ja »igram u drugoj ligi privrednih historičara« i zato se ispričavam za svoju moguću neobaviještenost. Poslije nastavnih planova i programa kojima se redovno bavim ostaje mi vrlo malo vremena za ovu problematiku. Htio bih se uključiti u diskusiju upravo zbog toga što je bilo čitav niz interesantnih ideja koje su i mene potakle da razmišljam o pitanjima koja su u našoj ekonomskoj historiji veoma zapostavljena, a rekao bih kako je i sva naša ekonomska historija vrlo zapostavljena. Ako bi netko htio napraviti statistiku objavljenih radova u našim historijskim časopisima, onda sam siguran da bi količina radova iz ekonomske historije bila pri dnu ljestvice.

Poslije rata intenzivno smo počeli proučavati historiju radničkog pokreta, ali smo pristupili tom poslu, čini se, nemarksistički, ne polazeći od toga da je materijalna baza, da su ekonomski uslovi ono što određuje radnički pokret i stalno smo nastojali saznati kako se ponašala Komunistička partija i radnička klasa a nismo nastojali saznati u kojim privrednim okvirima se to ponašanje ispoljavalo. Zbog toga imamo čitav niz slabosti i danas u historiografiji radničkog pokreta u nas. Čini mi se da je naša ekonomska historija opterećena i čitavim nizom problema koji su djelomično vezani i za izvjesna prijašnja gledanja. Ima tu vrlo često i mnogo dogmatskog marksističkog opterećenja. Dopustite mi da kažem da sam upravo stoga što mogu pratiti mađarsku literaturu o toj problematici imao prilike vidjeti da su i Mađari dugo vremena plaćali danak marksističkom dogmatskom shvaćanju, da su bili opterećeni shvaćanjem da je stranac kriv za sve slabosti mađarske historije i da je u tome Beč bio na prvom mjestu i sve što je dolazilo iz Beča bilo je rđavo a sve što su Mađari radili s obzirom na Beč, to je bilo dobro.

Upravo zbog toga ostao je u mađarskoj historiografiji sve do pred pet-šest godina u upotrebi onaj termin »polukolonijalno eksploatiranje Mađarske« i uvijek se znalo tko je nju »polukolonijalno« eksploatirao, da su to bili Austrijanci. Međutim, poslije pada Rakošija jedna mala ekipa mađarskih historičara učinila je prijelom u toj historiografiji upravo na jednoj liniji koja je, čini mi se, i nama jako važna a to je linija komparativnog proučavanja mađarske ekonomske historije. Jedan rezultat tog ekonomskog poredbenog proučavanja bio je vezan za mjerenje intenziteta privrednog razvitka

SADRŽAJ — INHALT — SOMMAIRE

# АСТА

**HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE**

**Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije**

**Часопис за економску историју Југославије**

**Časopis za ekonomsko zgodovino Jugoslavije**

**Списание за економска историја на Југославија**

**VOL. I**

**REDAKCIJA**

**IVAN ERCEG, NIKOLA GAČEŠA, KEMAL HRELJA,  
DŽEVAD JUZBAŠIĆ, DANICA MILIĆ, ANĐELKO RUNJIĆ,  
JOŽE ŠORN, NIKOLA VUČO, DANČO ZOGRAFSKI**

**GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK**

**IVAN ERCEG**



**Redakcija »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae«, 41000 Zagreb,  
Strossmayerov trg 2 (privremeno)**

**Pretplatu i narudžbe slati na »Školska knjiga«, 41000 Zagreb,  
Masarykova 28**